

پیش از تاریخ

پیش از تاریخ چیست؟

خط عامل و علت تقسیم‌بندی سرگذشت بشر به دو دوران «پیش از تاریخ» و «تاریخی» است. باستان‌شناسان با استفاده از دستاوردهای زمین‌شناسان، زیست‌شناسان، شیمی‌دان‌ها، جغرافی‌دان‌ها و به کمک روش‌های تحقیق ویژه‌ی خود، توانسته‌اند آگاهی‌های جالبی درباره‌ی انسان‌های پیش از تاریخ به دست آورند.

انسان غارنشین

از حدود ۴۰۰,۰۰۰ سال پیش، تغییراتی در آب و هوای زمین رخ داد که در سرنوشت موجودات زنده تأثیر زیادی داشت. کاهش دمای متوسط جهان موجب شد که بخش‌های وسیعی از شمال آسیا، اروپا، امریکای شمالی و نواحی مرتفع کوهستانی جهان چندین نوبت از یخ پوشیده شود. به طوری که ماموت‌ها (اجداد فیل‌های امروزی) نتوانستند خود را با شرایط آب و هوایی جدید انطباق دهند و از میان رفتند. در این دوران، مناطق استوایی افریقا برای زندگی مناسب‌تر بود. هر چند بقایای جسد‌هایی از انسان‌های نخستین در نقاط مختلف دنیا نظیر افریقای جنوبی، پکن (چین)، هایدلبرگ^۱ (آلمان) به دست آمده است اما از زندگی بشر پیش از عصر یخبندان، اطلاعات چندانی در دست نیست. با افزایش نسبی دمای هوا و ذوب شدن یخچال‌های طبیعی، و بارش باران‌های فراوان کم‌کم جنگل‌هایی وسیع پدید آمد. در این دوران باران‌های زیادی می‌بارید. حال باید پرسید: «در این دوران انسان چگونه زندگی می‌کرد؟» بدیهی است در دورانی که هنوز اختراعات مهم پدید نیامده

اگر بخواهیم با سرگذشت انسان از پیدایش نخستین تمدن‌ها و حکومت‌ها تا عصر حاضر آشنا شویم، چه می‌کنیم؟ حتماً، کتاب‌های تاریخی را می‌خوانیم. در این کتاب‌ها از پیدایش قدیمی‌ترین تمدن‌ها و حکومت‌ها سخن به میان می‌آید. هم‌چنین تاریخ پیدایش و گسترش دانش‌هایی نظیر نجوم، پزشکی، شیمی، معماری و ... بخش‌های جالب و خواندنی این کتاب‌ها را شامل می‌شود. ظهور پیامبران بزرگ و تحولات عظیم در تاریخ بشر، جنگ‌ها و لشکرکشی‌های عظیم، اختراعات، چگونگی گسترش اسلام، اکتشافات جغرافیایی، پیدایش استعمار غربی و جریان‌های علمی و اجتماعی، فصل‌های مختلف تاریخ تمدن بشر را تشکیل می‌دهد و با گذشت زمان، موضوعات پیچیده‌تر و متنوع‌تری به‌وقوع می‌پیوندد. همه‌ی این موضوعات، تاریخ بشر را می‌سازند با این همه، این بخش از سرگذشت انسان در مقایسه با عمر بشر در روی زمین بسیار اندک است!

۵۰ سال پیش، عمر قدیمی‌ترین فسیل یافته شده از انسان‌های نخستین را نیم‌میلیون سال تخمین زده بودند اما امروزه فسیل‌هایی در نقاط مختلف جهان یافته‌اند که عمر برخی از آن‌ها حدود ۴,۰۰۰,۰۰۰ سال است. بنابراین، ۵۰۰۰ سال دوره‌ی تاریخی در مقایسه با ۴,۰۰۰,۰۰۰ سال دوره‌ی پیش از آن، بسیار اندک است. با این حال، آگاهی ما از دوره‌ی تاریخی بسیار بیش‌تر از دوران پیش از تاریخ است.

همان‌گونه که در تاریخ اول راهنمایی خواندید، ابداع

جنگلی و شکار حیوانات شکم خود را سیر می‌کرد، از پوست حیوانات بدن خویش را می‌پوشاند و در غارها و حفره‌های موجود در دامنه‌ی کوه‌ها می‌خوابید تا خود را از سوز سرما و گزند حیوانات وحشی حفظ کند.

عصر سنگ و کشف آتش

طی سالیان دراز، تنها ابزار انسان برای شکار و تکه‌تکه کردن گوشت و دفاع از خود، «سنگ» بود؛ یعنی ابزار ساده‌ای که از محیط خود تهیه می‌کرد. به همین دلیل، باستان‌شناسان این دوران از زندگی انسان را عصر سنگ نامیده‌اند.

کشف آتش از نخستین و مهم‌ترین کشفیات بشر بود که زندگی‌اش را بهبود بخشید. انسان با کشف آتش، تاریکی را به روشنایی و سردی را به گرمی تبدیل کرد. در نتیجه، ترس او از طبیعت وحشی و ناشناخته کاسته شد. هم‌چنین می‌توانست خود را گرم کند و در پناه آتش آرام گیرد و نیز با استفاده از آتش، گوشت و غذا را برای خود گوارتر سازد.

و دانش بشر از طبیعت اندک بوده، انسان زندگی بسیار سختی در طبیعت گذرانده است. با این حال، انسان به دلیل استعدادهای ذهنی و داشتن دست‌هایی توانا — که با آن‌ها قادر به انجام فعالیت‌هایی متنوع‌تر از حیوانات بود — با پناه بردن به غارها و تلاش برای بقا، توانست خود را با شرایط جدید منطبق سازد و به حیات خویش ادامه دهد.

خداوند در این باره می‌فرماید:

«و زمین را گسترانیدیم و در آن کوه‌های استوار افکندیم و از هر چیز سنجیده‌ای در آن رویانیدیم و برای شما و هر کس که شما روزی دهنده‌ی او نیستید، در آن وسایل زندگی قرار دادیم.»
(سوره‌ی مبارکه‌ی حجر، آیه‌های ۱۹ و ۲۰)

بنابراین، منابع لازم برای بقای انسان، در طبیعت موجود بود و او تنها باید با کوشش خود این منابع را می‌شناخت و راه استفاده از آن‌ها را می‌آموخت. این کار هزاران سال طول کشید. ابتدا انسان با استفاده از میوه‌های

نمونه‌هایی از آثار سنگی مربوط به دوران پیش از تاریخ. هزاران قطعه از این آثار در گوشه و کنار جهان و از جمله ایران به دست آمده است.

از این طریق به کشاورزی پی بردند. کشاورزی از مهم‌ترین ابداعات زندگی انسان در روی زمین بود؛ زیرا موجب تحولاتی نظیر یکجانشینی، ذخیره‌ی غذا، تقسیم کار و پیدایش اجتماعات منظمی شد که بنیان تمدن‌های هزاره‌های بعدی را تشکیل داد. در خاورمیانه کشت گندم و جو، در چین کشت برنج و ارزن و در امریکای مرکزی کشت ذرت توسعه یافت. کشاورزی در اروپا چند هزار سال دیرتر رایج شد.

گله‌داری و دام‌پروری: اهلی کردن حیوانات، از دیگر اقداماتی بود که موجب کاهش زحمت انسان شد. انسان با اهلی کردن گوسفند، گاو و بز، توانست از گوشت آنان برای خوراک استفاده کند و نیز از گاو برای بردن بار و شخم زمین سود جوید. در این زمان، ساخت ابزار توسعه‌ی بیش‌تری یافت و انسان توانست قلاب ماهی‌گیری، سوزن، قاشق، آسیاب و سلاح‌های بهتر بسازد. در این دوران، گروه‌هایی از انسان‌ها هم‌چنان به زندگی از طریق شکار، صید و دامداری مشغول بودند. به تدریج، در دشت‌های آسیای مرکزی گله‌داری رواج یافت. اسب نیز نخستین بار در همین منطقه اهلی شد و مورد استفاده قرار گرفت. در قسمت‌های ساحلی اروپا، صید ماهی و ساخت ابزار صید معمول شد.

یکجانشینی موجب توسعه‌ی خانه‌سازی، تهیه‌ی انواع ظرف، پارچه و سفال نیز شد. اختراع چرخ از دیگر دستاوردهای مهمی بود که تأثیر به‌سزایی در سرنوشت بشر گذاشت. چرخ کوزه‌گری، آسیاب و ارابه از جمله ارمغان‌های اختراع چرخ است.

فکر کنید و پاسخ دهید:

به نظر شما چرخ - به صورت‌های مختلف - چه

نقشی در تمدن امروز دارد؟

با گذشت زمان، انسان ابزارهای کامل‌تر و متنوع‌تری می‌ساخت. با تراشیدن سنگ، آن را به شکل‌های مختلف در می‌آورد، مثلاً از آن تبر، نیزه، تیشه و اره می‌ساخت. هم‌چنین علاوه بر سنگ از استخوان حیوانات و از چوب درختان نیز برای ساختن ابزارهای گوناگون استفاده می‌کرد. برای تغذیه، علاوه بر شکار از میوه‌ی درختان و ریشه‌ی برخی گیاهان بهره می‌برد. همه‌ی این کارها را به صورت «گروهی» انجام می‌داد؛ گروه‌های کوچک در حدود ۲۰ تا ۳۰ نفر که با هم می‌زیستند و با هم به شکار می‌پرداختند.

فکر کنید و پاسخ دهید:

به نظر شما، مهم‌ترین عامل کشف و اختراع

چیست؟

یکجانشینی انسان

عصر یخبندان به دوره‌های مختلف تقسیم می‌شود که آخرین دوره‌ی آن در حدود ۱۱۰۰۰ سال پیش به آخر رسید و آب و هوای مناطق مختلف جهان وضعیتی نسبتاً ثابت یافت. در این زمان، اجتماعات متعدّد انسانی در میان دورود، آسیای صغیر، آسیای میانه، مصر، چین، امریکای مرکزی، ایران، اروپا و استرالیا می‌زیستند. باستان‌شناسان موفق به کشف آثار باقی‌مانده از زندگی انسان در این مناطق شده‌اند.

کشاورزی: از آن‌جا که زنان به دلیل تفاوت‌های جسمانی نمی‌توانستند همانند مردان در عملیات مربوط به شکار شرکت کنند، معمولاً به نگهداری کودکان، گردآوری میوه‌ها و دانه‌های درختان و بوته‌ها و ساختن ابزار لازم از سنگ، استخوان و چوب می‌پرداختند. به همین دلیل، زنان را ابداع‌کننده‌ی کشت و زرع و برخی اختراعات نظیر سفال‌سازی می‌دانند. آنان، احتمالاً، هنگام گردآوری گیاهان دریافتند که دانه‌ی گیاهانی که بر زمین می‌ریزد بعد از مدتی می‌روید. پس،

زمین - به ویژه در خاورمیانه - صورت گرفت و مقدمات پیدایش تمدن‌های بزرگ را در دوره‌های بعد فراهم ساخت، نظیر سومر، مصر، ایلام و غیره.

جوامع یکجانشین، بیش‌تر در کنار رودهایی نظیر دجله، فرات، کارون و سند ساکن بودند. استفاده از زمین برای کشت و زرع مستلزم مسطح کردن زمین‌ها، زه‌کشی آن‌ها و استفاده از کانال آبیاری است. انجام این امور و نیز کارهای مربوط به پاشیدن تخم و جمع‌آوری محصول مستلزم کار دسته‌جمعی است. به همین دلیل، با پیدایش نخستین دهکده‌ها و تقسیم کار، به تدریج شیوه‌ی جدیدی از زندگی اجتماعی به‌وجود آمد که با زندگی در غارها، جنگل‌ها و کوچ‌نشینی متفاوت بود. زندگی در دهکده‌ها

کشف فلز: در فاصله‌ی ۱۰,۰۰۰ تا ۶,۰۰۰ سال

پیش بشر توانست فلز را بشناسد و از آن در ساخت ابزار استفاده کند. نخستین فلزی که کشف شد، مس بود. ذوب فلز و قالب‌ریزی آن، بلافاصله پس از کشف آن آغاز نشد بلکه تا مدت‌ها مس را به همان صورت طبیعی می‌کوبیدند و مورد استفاده قرار می‌دادند. احتمالاً، قلع دومین فلزی بود که مورد استفاده‌ی انسان قرار گرفت؛ پس از کشف آهن و رواج بهره‌برداری از آن، تحولات عمیق‌تری در زندگی انسان پدید آمد. داس، اره، خنجر و قیچی به فراوانی مورد استفاده‌ی ساکنان دهکده‌ها قرار گرفت.

باید دانست که پیدایش اجتماعات یکجانشین و توسعه‌ی ابزارسازی و کشاورزی بیش از همه در مشرق

لزوم وجود فردی برای مدیریت روستا و حلّ و فصل اختلافات را مطرح ساخت. هم‌چنین، بر اثر تولید محصول اضافی و ظهور شغل‌های جدید از قبیل سفالگری و ساخت ظروف فلزی، داد و ستد رواج گرفت. با رواج داد و ستد و ضرورت ثبت معاملات، مقدمات اختراع خط فراهم شد. بدین ترتیب جوامع ابتدایی در آستانه‌ی ورود به دوره‌ای جدید قرار گرفتند. به نظر شما، منظور از این دوره‌ی جدید، کدام دوره است؟

پرسش‌های نمونه

- ۱- انسان اولیه چگونه توانست با استفاده از طبیعت به زندگی خود ادامه دهد؟
- ۲- چرا آغاز کشاورزی و سفال‌سازی، در تاریخ به نام زنان ثبت شده است؟
- ۳- به چه دوره‌ای عصر سنگ گفته می‌شود؟
- ۴- چرا روی آوردن انسان به کشاورزی موجب بروز تحولی مهم در زندگی او گردید؟
- ۵- مقدمات پیدایش تمدن‌های بزرگ در کدام منطقه‌ی جغرافیایی شکل گرفت؟ چرا؟

اندیشه و جست‌وجو

- ۱- درباره‌ی قدیمی‌ترین آثار انسانی شناخته شده در ایران مطلبی تهیه کنید.
- ۲- به نظر شما مهم‌ترین پیشرفت‌های بشر در دوران پیش از تاریخ کدامند؟ در این باره مطلبی در یکی دو صفحه بنویسید.

بخش دوّم

جهان باستان

تمدن در «میان دو رود»

اقوامی است که در آنجا زندگی می‌کردند. اور^۱، اوروک^۲، کیش^۳، لاگاش^۴، لارسا^۵ و نیپور^۶ از جمله‌ی این شهرها می‌باشند. هر یک از این شهرها به همراه روستاهای اطراف خود به صورت مستقل اداره می‌شدند؛ به همین دلیل، آنان را دولت‌شهر یا کشور شهر نامیده‌اند.

در میان هر شهر معبدی بود که مجسمه‌ی خدای حامی شهر در آن قرار داشت. اداره‌ی این شهرها با کاهنان بود که به رئیس آنان انسی می‌گفتند.

دولت شهرهای سومری اغلب با یک‌دیگر رقابت و دشمنی داشتند و میان آنان جنگ‌های خونین رخ می‌داد.

مجسمه‌ی گودآ^۷ یکی از فرمان‌روایان شهر لاگاش

سرزمین «میان دو رود» و اهمیت تاریخی آن حدود ۴ قرن پیش، مورخان درباره‌ی سابقه و سرگذشت تمدن در میان دو رود (بین‌النهرین – سرزمین مابین دو رود دجله و فرات) اطلاعات زیادی نداشتند و عمده آگاهی‌های آنان درباره‌ی این منطقه، از تورات گرفته شده بود؛ اطلاعاتی که ضمن بیان سرگذشت پیامبران بدان‌ها اشاره شده است. تا این که برخی از سیاحتگران اروپایی به این منطقه پا نهادند و مدتی در آنجا زیستند. در آنجا، الواح گلی‌ای را که حاوی نوشته‌هایی بود، مشاهده کردند که چون کسی قادر به فهم آن نوشته‌ها نبود، دریافتند که باید مربوط به مدت‌ها قبل باشد. جهان‌گردان تعدادی از این الواح را به اروپا بردند و پژوهشگران به مطالعه‌ی آن‌ها مشغول شدند. نظیر رویدادی که در ایران نیز اتفاق افتاد و نتیجه‌ی آن، کشف و بازخوانی خط میخی بود. سپس شمار زیادی از پژوهشگران به میان دو رود آمدند و از نزدیک، به کاوش‌های باستان‌شناختی و مطالعه‌ی آثار تاریخی پرداختند. به تدریج، معلوم شد که میان دو رود (جنوب عراق کنونی) خاستگاه کهن‌ترین تمدن بشری بوده است.

پیدایش شهرها

نخستین شهرهای میان دو رود باستان در سومر پدید آمد. سومر هم نام قسمت جنوبی میان دو رود و هم نام

۱ – Ur

۵ – Larsa

۲ – Uruk

۶ – Nippur

۳ – Kish

۷ – Gudea

۴ – Lagash

اوضاع سیاسی میان دورود از ابتدا تا قرن ششم ق.م.

مجسمه‌ی سرسارگن فرمان‌روای مقتدر اکدی

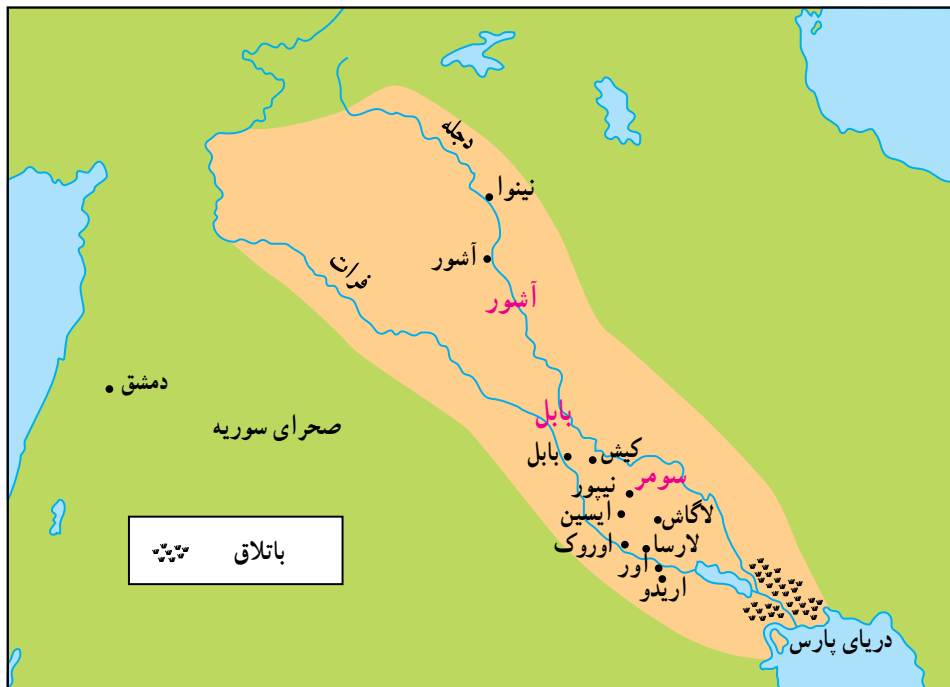
در سراسر میان دورود، اقوام و گروه‌های انسانی بسیاری می‌زیستند که هر یک برای مدتی کوتاه یا طولانی توانستند حکومت‌هایی تشکیل دهند^۱. همسایگان دور و نزدیک این سرزمین نیز با آنان روابط سیاسی – گاه خصمانه و گاه دوستانه – و تمدنی داشته‌اند^۲.

گفتیم که انسی‌ها نخستین فرمان‌روایان دولت شهرهای سومری بودند. هر چند تا قرن‌ها میان دولت شهرهای سومری جنگ و خصومت برقرار بود اما هیچ‌یک به‌طور کامل و برای زمان طولانی بر دیگران پیروز نمی‌شد. بنابراین، دولت متمرکزی در سومر پدید نمی‌آمد.

یکی از فرمان‌روایان بسیار کهن سومر اتن^۳ نام داشت. او توانست مدتی بر همه‌ی دولت شهرهای سومری مسلط شود. گیل‌گمش^۴ نیز از دیگر فرمان‌روایان نخستین

سومر بود.

در حدود ۲۴۰۰ ق. م. اقوام آگدی که در مرکز میان دورود می‌زیستند با هجوم به شهرهای سومری توانستند بر آنان غلبه کنند. فرماندهی آگدی‌ها را در این

میان دورود باستان

۱- علاوه بر سومری‌ها، آگدی‌ها، آموری‌ها، آشوری‌ها، کلدانی‌ها از این جمله‌اند.

۲- هیتی‌ها و میتانی‌ها (در شمال) و ایلامی‌ها و کاشی‌ها (در شرق) از جمله‌ی این همسایگان بودند.

۴ - Gilgamesh

۳ - Etana

حکومت سومریان خاتمه دادند. ایلامی‌ها شهر اور را ویران کردند و سپس آن را آتش زدند و پادشاه آن را به ایلام آوردند. پس از مدتی قوم تازه نفس آموری با بیرون راندن ایلامی‌ها جای آن‌ها را گرفتند.

از پادشاهان معروف آموری، حمورابی^۳ است که به دلیل اقداماتش در زمینه‌ی کشاورزی، بازرگانی و قانون‌گذاری شهرت بسیاری دارد.

پایتخت حمورابی شهر بابل^۴ بود که بزرگ‌ترین و آبادترین شهر دنیای باستان به شمار می‌رفت. حکومت آموری‌ها را به نام پایتخت آنان، حکومت بابل قدیم نیز نامیده‌اند. با مرگ حمورابی شورش‌هایی در شهرهای میان دورود رخ داد که نتیجه‌ی آن زوال حکومت آموری‌ها بود. عاقبت آشوری‌ها به قدرت رسیدند.

حملات سارگن^۱ به عهده داشت که در تاریخ سیاسی میان دورود شهرت زیادی دارد و او را نخستین امپراتور میان دورود باستان می‌دانند؛ زیرا طی فتوحات بسیار توانست از خلیج فارس تا قسمت‌های شمالی میان دورود را تصرف کند و بر آن حکم براند. جانشینان سارگن حدود دو قرن قدرت را در دست داشتند تا این که گوتی‌ها^۲ از کوهستان‌های شمال شرق هجوم بردند و به حکومت آنان خاتمه دادند. هجوم گوتی‌ها موجب ویرانی بسیاری از شهرهای سومری شد. تسلط آنان حدود یک قرن به طول انجامید. سرانجام، سومریان آن‌ها را از سرزمین خود بیرون راندند.

در حدود ۲۰۰۰ ق.م. ایلامی‌ها که مرکز حکومت آن‌ها در خوزستان قرار داشت و همواره با سومریان درگیر بودند، سرانجام آنان را شکست دادند و برای همیشه به

بخشی از قانون نامه‌ی حمورابی

یک توضیح

- اگر شخصی، فرد دیگری را متهم کرد و او را مسئول قتل دانست اما آن را اثبات نکرد، متهم کننده باید به قتل برسد.
- اگر شخصی خانه‌ای را به شخص دیگری اجاره بدهد و مستأجر مبلغ اجاره‌ی تمام سال را به طور کامل به مالک خانه بپردازد و مالک خانه پیش از این که مدت اجاره‌ی او کامل شود به مستأجر بگوید: «خانه را تخلیه کن»، مالک خانه باید تاوان پولی را که مستأجر به او پرداخته است بدهد؛ زیرا او موجب شده که مستأجر در حالی که مدت اجاره‌ی او هنوز کامل نشده بود، خانه را تخلیه کند.
- اگر شخصی پولی را برای شراکت به شخص دیگری داد، آنان باید در مقابل خدا سود یا زیان حاصل را به نحو مساوی تقسیم کنند.

دست یابد و قلمرو آشور را تا سواحل مدیترانه گسترش دهد. چندی بعد پادشاه آشور مصر را فتح کرد و نیز با حمله به شهرهای ایلام به حیات سیاسی آنان خاتمه داد.

آشوری‌ها اقوام جنگ‌جویی بودند که از قرن‌ها قبل در شمال میان دورود سکونت داشتند. در قرن نهم ق.م. یکی از شاهان آشوری^۵ توانست به پیروزی‌های زیادی

۱ – Sargon

۲ – Gothi

۳ – Hammurabi

۴ – Babylon

۵ – شالمانسار سوم

فرهنگ و تمدن میان دورود

دین: مردمان میان دورود به خدایان بسیاری چون خدایان آسمان، ماه، ستارگان، کشاورزی و غیره معتقد بودند و هر یک را به نامی می خواندند. هم چنین برای برخی از آن‌ها مجسمه‌ای ساخته بودند و آن را می پرستیدند. در مرکز هر یک از شهرها معبدی بود که معمولاً بر روی تپه‌ای قرار داشت. این معبدها که چند طبقه داشتند زیارتگاه مردم بودند. در هر معبد مجسمه‌ی خدای نگه‌دارنده‌ی شهر قرار داشت. در جنگ‌ها مردم برای حفظ این مجسمه‌ها تا پای جان فداکاری می کردند؛ زیرا اسیر شدن آن‌ها، به معنای اسیر شدن خدای شهر بود و سرافکندگی، غم و غصه‌ی مردم را در پی داشت. مردمان میان دورود برای رضایت خدایان خود مراسم مختلفی برگزار می کردند؛ مانند قربانی کردن یا خواندن سرودهای مذهبی به صورت دسته‌جمعی. آنان به زندگی پس از مرگ اعتقاد داشتند و وقتی شخصی می‌مرد کلیه‌ی وسایل او را همراه وی در قبر می گذاشتند. باستان‌شناسان بسیاری از این وسایل را در گورهای این منطقه یافته‌اند.

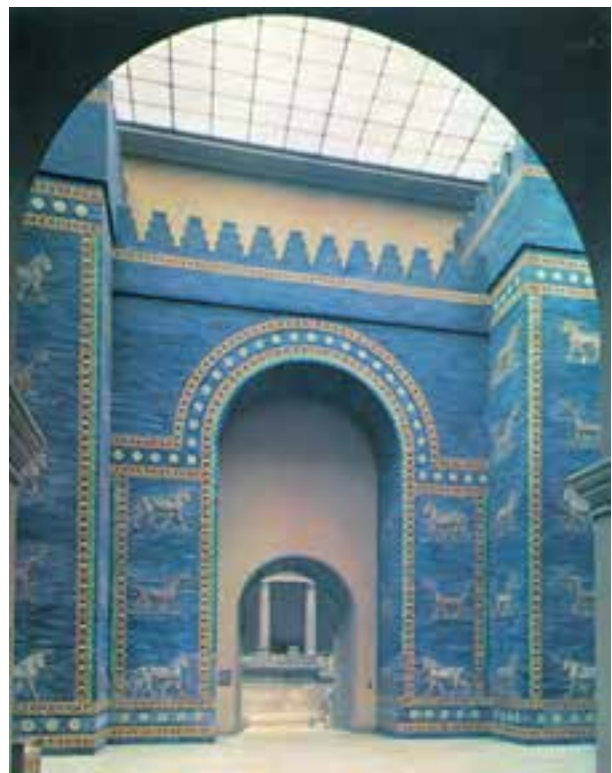
کشاورزی: بنیانی‌ترین عامل پیدایش شهرها و رونق زندگی اجتماعی در گذشته کشاورزی بوده است. وجود منابع آبی عظیم چون دجله و فرات و طغیان‌های آن‌ها، اصلی‌ترین علت رونق کشاورزی بود. کشاورزی خود موجب پیدایش سازمان منظم آبیاری شده بود که نظام زندگی اجتماعی را در پی داشت. گندم، جو و ذرت از جمله محصولات کشاورزی بود.

بازرگانی: مردمان میان دورود به سنگ‌های قیمتی و معادن فلز دسترسی نداشتند. آنان از راه بازرگانی با همسایگان دور و نزدیک به این مواد دست می‌یافتند. شنیدنی است که سومریان و اقوام پس از آنان با هند، مصر و آسیای میانه مناسبات بازرگانی داشته‌اند.

پایتخت آشوری‌ها شهر نینوا^۱ بود که غارت سرزمین‌های اطراف ثروت‌های زیادی را به آن سرازیر کرد و موجب رونق آن جا شده بود.

آخرین قومی که بیش از یک قرن در میان دورود حکومت کردند، کلدانی‌ها بودند. حکومت کلدانی‌ها به حکومت بابل جدید مشهور است. آنان در جنوب میان دورود می‌زیستند. کلدانی‌ها ابتدا نسبت به ایلامی‌ها و آشوری‌ها ضعیف بودند اما به تدریج قدرت یافتند. در نتیجه‌ی اتحاد آنان با حکومت ایرانی ماد، نینوا فتح شد و حکومت آشور برای همیشه منقرض گردید.^۲

با فتح بابل به دست کوروش هخامنشی (۵۳۹ ق. م.) میان دورود قرن‌ها جزو قلمرو ایران گردید و سرنوشت آن با سرنوشت ایران گره خورد.

شیشه‌سازی دروازه‌ی ایشتر در بابل که در موزه‌ای در شهر برلین (آلمان) قرار دارد.

مجسمه‌ی بزتلائی یکی از زیباترین آثار به جا مانده از سومریان

مجسمه‌ی گاو بالدار با گردن شیر، بال عقاب و سر انسان، از شاهکارهای هنر در عصر آشوری. این مجسمه در دروازه‌ی یکی از کاخ‌های آشوری وجود داشته و سمبل نگهبانی از کاخ بوده است.

آمده است. محتوای این الواح شامل موضوعاتی چون تعلیم و تربیت، پرستش خدایان، مسائل حقوقی، افسانه‌های پیشینیان، جنگ‌ها، دادوستدها و ... می‌شود.

یک لوحه با نوشته‌هایی به خط میخی که در میان دورود به دست آمده است.

فکر کنید و پاسخ دهید:

به نظر شما چگونه می‌توان ثابت کرد که مردمان

میان دو رود با سرزمین‌های دور دست دادوستد

می‌کرده‌اند؟

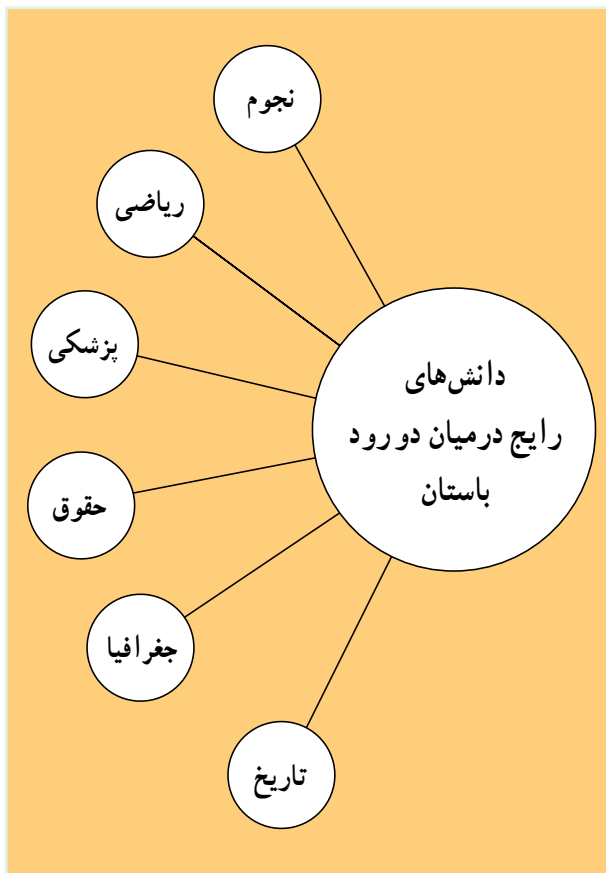
خط و نگارش: در ابتدای این درس به موضوع

الواح اشاره شد. عمر قدیمی‌ترین این الواح تقریباً به ۵۰۰۰ سال پیش می‌رسد. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که پیدایش خط میخی نیز دست کم به همین میزان عمر دارد. اکنون هزاران قطعه از این الواح در اختیار پژوهشگران است که با زحمت بسیار موفق شده‌اند آن‌ها را بخوانند. این الواح در واقع کتاب‌های آن دوران هستند. به همین دلیل، می‌توان گفت قدیمی‌ترین کتاب‌خانه‌های جهان در میان دورود پدید

گیل گمش از نخستین فرمان‌روایان سومر است. وی پس از مرگش به فردی افسانه‌ای تبدیل شد. داستان‌های فراوانی درباره‌ی او نقل کرده‌اند. براساس الواح سومری، پس از ماجراهای بسیاری که در زندگی گیل گمش رخ داد، او برای یافتن زندگی جاودانه به راه افتاد و سراسر زمین را زیر پا نهاد تا سرانجام به مردی به نام اوت – نپیشتم رسید. اوت – نپیشتم برای او تعریف کرد که سال‌ها قبل طوفانی عظیم سراسر دنیا را فراگرفت و ... برخی این روایت را شاهدی بر وقوع طوفان نوح (ع) دانسته‌اند.

علوم: نجوم از مهم‌ترین دانش‌هایی است که مردم میان دورود در آن پیشرفت چشمگیری کردند. علت این امر را پرستش ستارگان و تأثیر حرکات آنان در سرنوشت انسان‌ها دانسته‌اند. به علاوه، دادوستد و امور بازرگانی به پیشرفت علم ریاضی در میان آنان کمک شایانی کرد. پزشکی نیز از دانش‌های رایج بود؛ هر چند در آن زمان با خرافات آمیخته بود؛ برای مثال، بیماری را ناشی از ورود ارواح خبیث در بدن می‌دانستند و با روش‌هایی می‌کوشیدند این ارواح را از بدن بیمار بیرون بکشند. از دیگر دانش‌ها می‌توان به حقوق، جغرافیا و تاریخ اشاره کرد.

بردگان: برده‌داری در تمام دوران باستان در میان دورود رواج داشت و عده‌ای به خرید و فروش بردگان مشغول بودند. بردگان کسانی بودند که یا در جنگ‌ها اسیر می‌شدند و یا به دلیل قرض و دلایل دیگر برده می‌شدند. بردگان از حقوق چندانی برخوردار نبودند و زندگی سختی داشتند.

پرسش‌های نمونه

- ۱- وضعیت سیاسی سومر چگونه بود؟
- ۲- اوضاع سیاسی میان دورود از زمان انقراض قدرت سومر تا هنگام تصرف آن‌جا توسط کوروش هخامنشی را توضیح دهید.
- ۳- چهار مورد از مشخصات عقاید دینی مردم میان دورود را بیان کنید.
- ۴- درباره‌ی وضع علوم در میان دورود توضیح دهید.

اندیشه و جست‌وجو

- ۱- آیامی دانید پژوهشگران چگونه توانستند کتیبه‌های میخی را بخوانند؟ در این باره مطلبی تهیه کنید.
- ۲- درباره‌ی پیامبران الهی که در میان دورود ظهور کرده‌اند، مقاله‌ای بنویسید.

مصر، هدیه‌ی نیل

مقدمه

باستان‌شناسان موفق شده‌اند آثاری از انسان‌های پیش از تاریخ در مصر را شناسایی کنند. براین اساس در اوایل، گروه‌های انسانی به صورت پراکنده، زندگی کوچ‌نشینی داشتند، تا این که پیشرفت‌هایی در شیوه‌ی زندگی آنان حاصل شد و در کناره‌های نیل استقرار یافتند.

طغیان‌های سالانه‌ی نیل موجب حاصل‌خیزی خاک اطراف آن می‌شد و ماهی‌های متنوع موجود در آن به تأمین خوراک مردم کمک می‌کرد.

با گذشت زمان، نخستین دهکده‌ها و شهرها پدید آمدند. این شهرها و دهکده‌ها از یک‌دیگر مستقل بودند و هنوز حکومت واحدی نداشتند اما جنگ و رقابت فرمان‌روایان محلی سرانجام موجب شد که تمام مصر به زیر سلطه‌ی فرمان‌روایی که از بقیه قوی‌تر بود، درآید^۱.

۱- این فرمانروا مِنس (Menes) نام داشت.

دوره‌های تاریخ مصر باستان

مورخان تاریخ مصر باستان را به سه دوره‌ی اصلی تقسیم کرده‌اند:

۱- دوران پادشاهی کهن

۲- دوران پادشاهی میانه

۳- عصر امپراتوری یا دوران پادشاهی نوین

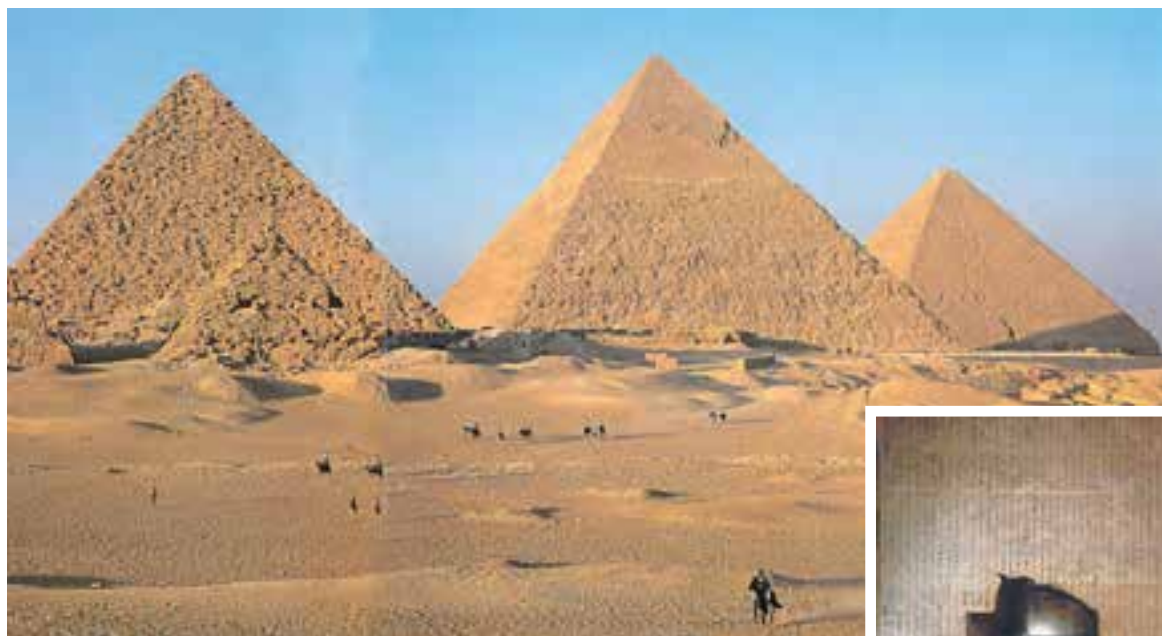
در هر یک از این دوران‌ها در مصر حوادث زیادی رخ داد. برای آشنایی با آن حوادث باید به کتاب‌های تاریخی رجوع کنید.

فرعون‌ها

از میان ده‌ها فرعونی که بر مصر حکومت کرده‌اند

برخی از شهرت بیش‌تری برخوردار بودند که از جمله‌ی این‌ها سلاطین اهرام^۲ بودند که در عصر کهن مصر می‌زیستند و اهرام مصر در دوره‌ی آنان ساخته شده است. برخی از فرعون‌های مصر زن بودند.

یکی از فرعون‌های معروف مصر که بیش‌ترین آثار باقی‌مانده از مصر باستان مربوط به اوست، رامسس دوم است که حضرت موسی(ع) در زمان او ظهور کرد. در زمان آخرین فرعون دوره‌ی نوین، مصر به تصرف هخامنشیان درآمد و بعدها نیز اسکندر و رومیان آن‌جا را به تصرف خود درآوردند.

اهرام بزرگ مصر: از جمله آثار مهم به‌جا مانده از مصر باستان، هرم‌هایی هستند که به دستور فرعون‌ها برای زندگی پس از مرگشان ساخته شده است. تعداد هرم‌ها بسیار زیاد است و هرچه فرعون‌ها قدرتمندتر و ثروتمندتر بودند، هرم‌های آن‌ها نیز بزرگ‌تر می‌شد. در داخل هرم (تصویر گوشه‌ی سمت راست) محلهایی برای نگهداری جسد فرعون و لوازمی که ممکن بود برای زندگی او پس از مرگ ضروری باشد، وجود داشت. به همین دلیل، هرم‌ها گنجینه‌هایی از آثار متنوع تاریخی هستند.

۱- فرعون: یعنی خانه‌ی بزرگ. احتمالاً این نام در اوایل به کاخ‌های پادشاهان مربوط بوده که به مرور تغییر معنا داده و بر پادشاهان مصر اطلاق شده است.

۲- خوفو، خفرع و منکورع.

فرهنگ و تمدن مصر باستان

مجسمه‌ی آنوبیس یکی از خدایان مصری که در مقبره‌ی توتنخامون به دست آمده است. این مجسمه از چوب تراشیده شده و با طلا تزیین شده است. چشم‌های آن هم از سنگ مرمر است.

می‌پوشاندند و در قبر می‌گذاشتند اما به تدریج شیوه‌هایی برای حفظ جسم از فساد آموختند که به مومیایی کردن مشهور است. آنان تمامی وسایل مورد نیاز مرده را در مقبره‌ی او می‌نهادند. این وسایل برای مردم عادی در حد زندگی ساده‌ی آنان بود اما برای اشراف و به ویژه فرمان‌روایان، این وسایل شامل انواع خوراکی‌ها، لباس، تخت‌خواب، ظرف‌ها و حتی گاه یک قایق برای عبور از رودها می‌شد.

دین: میراث‌های فرهنگی مصر باستان، شامل شمار زیادی از اهرام، مومیایی‌ها، معابد و مقبره‌های صخره‌ای، مجسمه‌ها، نقوش و کتیبه‌ها، سرودها و ... است که همه در سایه‌ی عقاید دینی به وجود آمده‌اند. بنابراین، آشنایی با اندیشه‌ها و آداب دینی مصریان تنها اطلاعات تاریخی در اختیار ما قرار نمی‌دهد بلکه لازمه و مقدمه‌ی فهم یادگارهای تاریخی این تمدن کهن نیز هست.

مصریان باستان به انواع اسطوره‌ها و خدایان اعتقاد داشتند. از نظر آنان ماه، خورشید، نیل و حیواناتی چون گاو، گربه، نهنگ، قورباغه و سوسک همه مقدس بودند. در معبد‌های کوچک و بزرگ، تصاویر یا مجسمه‌های این موجودات را قرار داده بودند و به آن‌ها احترام می‌گذاشتند. از نظر مصری‌ها، انسان هم‌زادی (روحی) داشت که پس از مرگ مدتی سرگردان بود. سپس دوباره به بدن بازمی‌گشت و زندگی جدید خود را آغاز می‌کرد. تنها شرط ادامه‌ی حیات، حفظ جسم و جلوگیری از فاسد شدن جسد بود. مصری‌ها در اوایل، جسد را تنها با پارچه‌ای

یک توضیح

از بنای اهرام تا دره‌ی شاهان

فراعنه‌ی نخستین برای خود مقبره‌های عظیمی (اهرام) می‌ساختند که برای ساخت آن به هزاران کارگر و سرمایه‌ی فراوان نیاز داشتند اما از زمان حَتچِسوت^۱ ساختن نوع دیگری از مقبره‌ی مخصوص شاهان رواج یافت. او دستور داد در قسمت مغرب نیل در دره‌ی - که بعدها به دره‌ی شاهان مشهور شد - در دل صخره‌ها برای وی مقبره‌ای بسازند و همه‌ی وسایل شاهانه را در آن قرار دهند. فراعنه‌ی بعدی نیز از او پیروی کردند. بدین ترتیب، بعد از مدتی دره‌ی مذکور پر از مقبره‌ی فرمان‌روایان مصر شد؛ مقبره‌هایی که برای جلوگیری از دستبرد سارقان، آن‌ها را پنهان می‌کردند. اکنون این مکان از مشهورترین مکان‌های تاریخی دنیاست.

در رأس این هرم فرعون قرار داشت که با قدرت تمام بر مردم حکومت می‌کرد. ارتش، قانون‌گذاری، مذهب و سازمان‌های اداری، همه در اختیار وی بود که به کمک وزیر آنها را اداره می‌کرد.

مصری‌ها مردمی صبور، آرام و مطیع بودند. ظاهراً، مجموع این خصال و آموزه‌های دینی آن عصر موجب می‌شد که مصریان قوانین ظالمانه و ستم فراعنه را تحمل کنند نظیر مالیات‌های سنگینی که از کشاورزان و سایر گروه‌ها گرفته می‌شد. جمعیت فراوان مصر، نیروی رایگانی در اختیار فراعنه بود که از آنها در ساختن آرامگاه‌ها، کاخ‌ها، معابد و نیز در جنگ‌ها استفاده می‌شد. این وضع صدها سال ادامه داشت.

در مصر باستان شأن و منزلت زنان بهتر از موقعیت آنها در سایر جوامع بود. زنان طبقات پایین علاوه بر خانه‌داری و پرورش فرزند، در امور کشاورزی و ... به مردان کمک می‌کردند. زنان طبقات اشراف هم چون مردانشان ساعاتی از روز را به تفریح و سرگرمی مشغول بودند و خود را با انواع زیورآلات می‌آراستند.

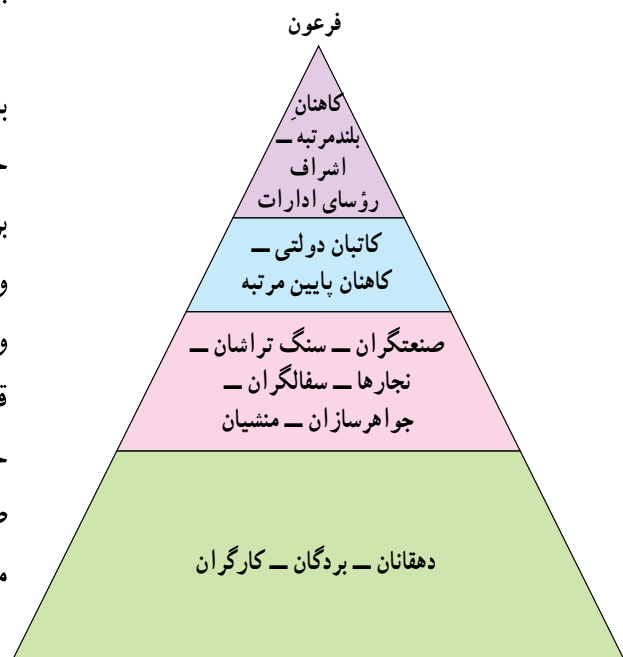
ادبیات: بیش‌تر نوشته‌های باقی‌مانده از مصریان باستان به خط هیروگلیف است. هیروگلیف از کهن‌ترین خط‌هایی است که بشر اختراع کرده است. کاهنان مصری برای نگارش مطالب مربوط به آرامگاه‌های فراعنه، کاخ‌ها و معابد از این خط استفاده می‌کردند. آنان در مدارس ویژه خط هیروگلیف و ظرایف ادبی را به دانش‌آموزانی که قرار بود بعدها منشی ادارات گردند، آموزش می‌دادند. خط دیگری نیز رایج بود که دموتیک نامیده شده است. طبقات متوسط، تجار و ... از خط دموتیک استفاده می‌کردند.

مصری‌ها برای خدایان خود قربانی می‌کردند و سرودهایی را که کاهنان آموزش می‌دادند، می‌خواندند. کاهنان مصری از مقام و موقعیت بالایی برخوردار بودند. تقریباً همه‌ی دانش‌های مصری در اختیار آنان بود که به خط هیروگلیف نوشته می‌شد و تنها آنان با این خط آشنا بودند. مومیایی کردن جسد فراعنه، تأیید سلطنت آنان و بسیاری کارهای دیگر با آنها بود. تعداد بسیار زیادی از زمین‌های کشاورزی در اختیار معابد بود و کاهنان درآمد آن را صرف امور مختلف می‌کردند. آموزش‌های دینی و شفای بیماران از دیگر وظایف آنان بود.

زندگی اجتماعی: اهرام مصر را به خاطر آورید. جامعه‌ی مصری در واقع از یک هرم چهار طبقه تشکیل شده بود که در هر طبقه، گروهی از مردم قرار داشتند.

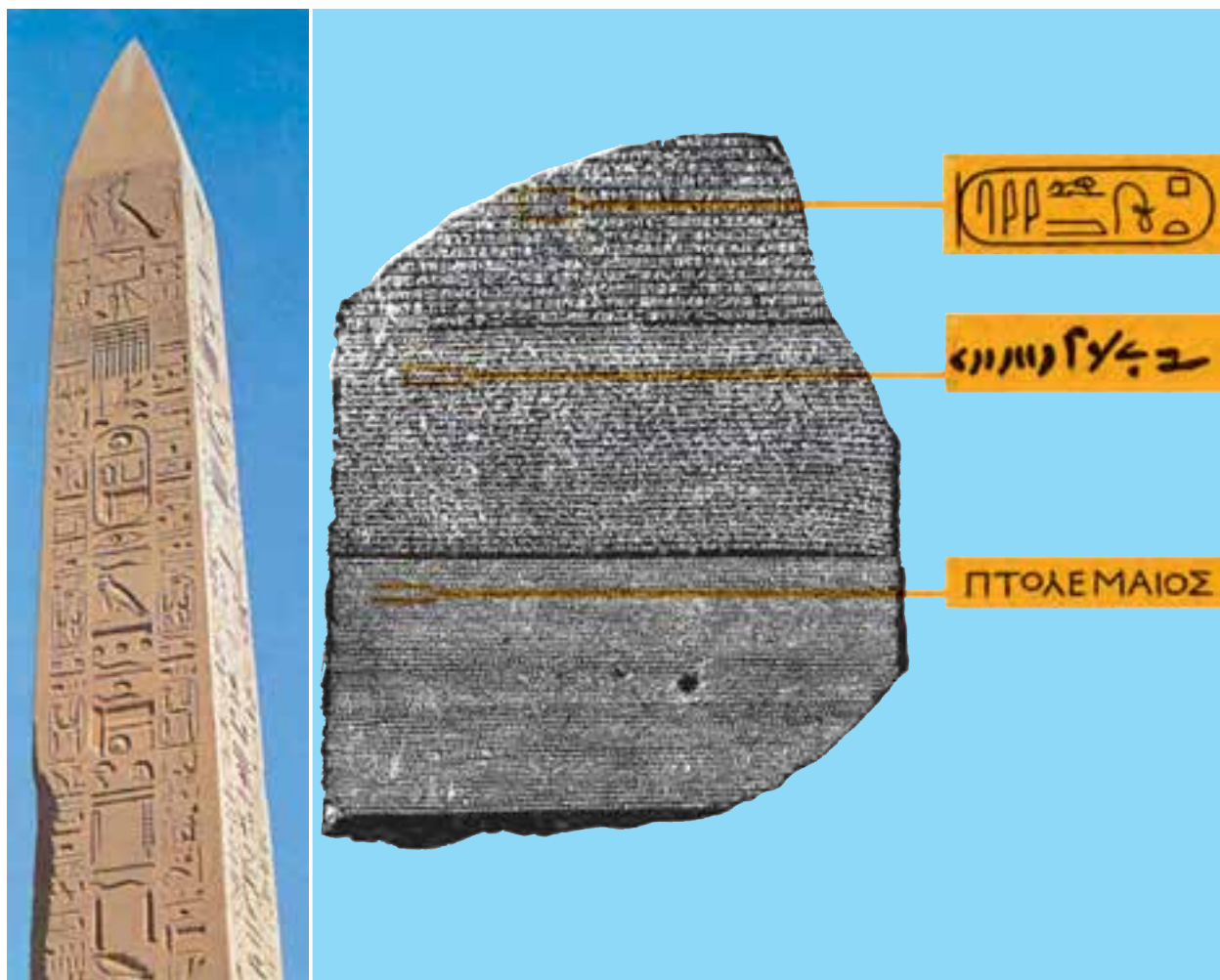
فکر کنید و پاسخ دهید:

به این هرم نگاه کنید. آیا می‌توان برای جامعه‌ی میان دو رود باستان نیز چنین هرمی ترسیم کرد؟ تفاوت این دو هرم در چه چیزهایی خواهد بود؟

۱- در فرهنگ اسلامی وزیر فرعون به عزیز مشهور است. براساس روایات دینی حضرت یوسف از جمله کسانی است که به این مقام رسید

و در دوران وزارت خود منشأ خدمات زیادی شد.

موضوع خط در مصر باستان از جمله مباحث مورد اهمیت در تاریخ این سرزمین است. خط مصری باستان دوره‌های مختلفی را از سرگذرانده است. این خط که به هیروگلیف معروف است تا مدت‌ها برای پژوهشگران و مورخان ناشناخته بود (تصویر سمت چپ). در اواخر قرن هجدهم میلادی با کشف سنگ نوشته‌ی رشید (روزت) که در آن یک مطلب به سه خط هیروگلیف (بالا)، دموتیک (وسط) و یونانی (پایین) نوشته شده است، زمینه برای شناخت خط مصری باستان فراهم شد. متن سنگ نوشته‌ی رشید شامل تصمیم کاهنان مصری در مورد به تخت نشستن یکی از فرمانروایان یونانی مصر (جانشینان اسکندر) به نام بطلمیوس پنجم است. از آن‌جا که در میان آثار به جا مانده از مصر باستان مطالب بسیاری به خط هیروگلیف وجود دارد، شناسایی این خط کمک بزرگی برای شناخت بهتر تاریخ این سرزمین بوده است.

مختلف اداری، ادبی، داستان‌های خیالی و به ویژه، سرودهای دینی است. هم‌چنین باید از سال‌نامه‌هایی یاد کرد که در واقع کتاب‌های تاریخ آن زمان است. در این سال‌نامه‌ها، منشی‌های مصری شرح پیروزی‌های فرعون‌ها و مسائل مربوط به ایشان را نگاشته‌اند.

معماری و هنر: شهرت تمدن مصر، بیش از هر

مدرسه محلی بود که کاهنان در آن به تربیت فرزندان اشراف می‌پرداختند و علوم مختلف را به آن‌ها آموزش می‌دادند و آن‌ها را برای شغل‌های مختلف آماده می‌کردند. استفاده از پاپیروس – یعنی قدیمی‌ترین کاغذ شناخته شده در تاریخ – در مدارس دولتی رایج بود. امروزه شمار زیادی از این پاپیروس‌ها یافته شده که دارای مطالب

فکر کنید و پاسخ دهید:

تا این جا به اختصار با برخی از جلوه‌های تمدن مصر آشنا شدید. هرودت^۱ مورخ یونان باستان که خود به مصر سفر کرده بود، گفته است: «مصر هدیه‌ی نیل است.» به نظر شما:

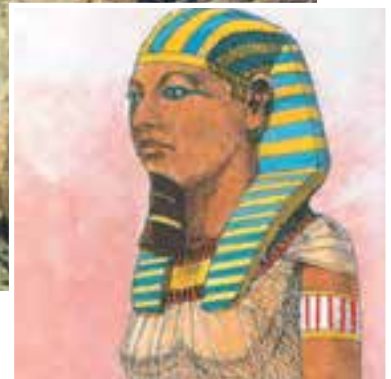
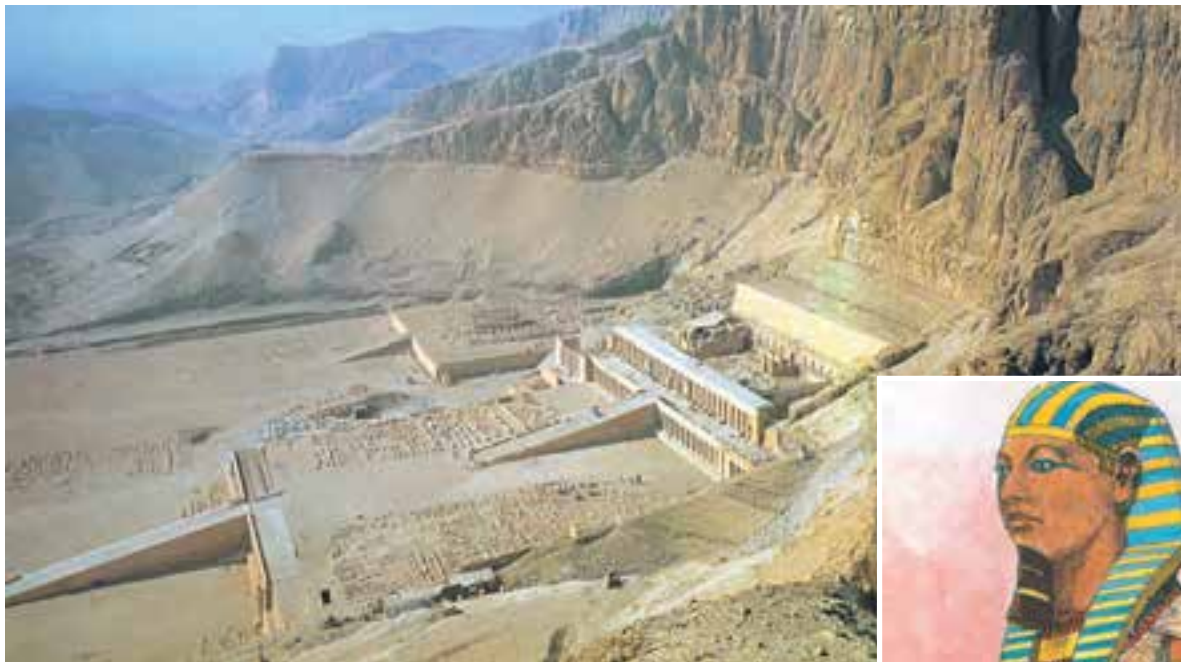
۱- منظور او از این سخن چیست؟

۲- آیا شما این سخن را قبول دارید؟ چرا؟

علم: علم و دانش بیش‌تر در اختیار کاهنان بود. از جمله می‌توان از پزشکی و چشم‌پزشکی یاد کرد. مومیایی کردن اجساد موجب شده بود که با گذشت زمان با برخی اعضا و اندام‌های بدن به خوبی آشنا شوند. پزشکان مصری برای درمان بیماری‌ها، هم از داروهای گیاهی و انواع روغن‌ها و هم از شیوه‌هایی که جنبه‌ی روانی داشت، استفاده می‌کردند؛ مثلاً فرد هنگام سرماخوردگی باید این

چیز به خاطر میراث‌های فرهنگی است که از آن به یادگار مانده است. این آثار شامل اهرام، معابد، کاخ‌ها، مجسمه‌های سنگی و چوبی، نقش برجسته‌ها و نقاشی‌هایی است که این مجموعه غنی‌ترین و باشکوه‌ترین میراث تاریخی است که در جهان وجود دارد. این آثار هم نشانه‌ی کبر و نخوت فرمان‌روایان و ظلم و ستمی است که بر توده‌های مردم روا می‌شده است و هم نشان از هوش و دانش سازندگان آن است؛ مانند: اهرام سه‌گانه‌ی مصر.

علاوه بر اهرام باید از معبد‌های زیادی یاد کرد که در طول زمان ساخته شده‌اند. این معبد‌ها در زمان خود بسیار آباد بودند و در اطراف آن‌ها مکان‌هایی قرارداداشت که مخصوص زندگی کاهنان، بردگان و سایر کارکنان بود، معابد پر از مجسمه‌های حیوانات مقدس بود. این معابد بزرگ بر روی ستون‌های گول‌پیکری ساخته می‌شد که بدنه‌ی آن‌ها پر از نوشته‌ها و نقش و نگارهای دینی بود.

پرستشگاه حتچسوت در مصر. حتچسوت دختر یکی از فراعنه‌ی مصر بود که به همسری یکی دیگر از فراعنه در آمد. او پس از مرگ همسرش، به مدت بیست سال به عنوان فرعون حکومت کرد. او چهره و پوشش خود را شبیه فرعون‌های مرد کرده بود.

نمونه‌ای از معاینه‌ی پزشکی مصری‌ها

در یکی از نوشته‌های مصر باستان، آمده است: اگر معاینه کردی و دیدی مهره‌ی گردن بیمار آسیب دیده و از جا دررفته است و بیمار توانایی حرف زدن ندارد، باید بدانی سر او به سبب از جا در رفتن مهره‌ی گردن روی بدن استوار نیست و به همین علت نمی‌تواند دست و پایش را حرکت دهد. تشخیص: درباره‌ی چنین بیماری باید بگویی: «کسی که مهره‌ی گردنش آسیب دیده باشد، نشانه‌ی این است که به دردی بی‌درمان مبتلا شده است.»

نشانه‌گذاری‌های زمین‌های کشاورزی می‌شد، ضرورت اندازه‌گیری میزان بالا آمدن آب و نیز محاسبات مربوط به برپایی اهرام از جمله اموری بودند که موجب پیشرفت هندسه و ریاضی در میان مصریان می‌شدند. به علاوه مصریان هم‌چون مردم میان دورود به تأثیر حرکت ستارگان در سرنوشت انسان اعتقاد داشتند و توجه به اموری از این قبیل و نیز ضرورت داشتن تقویم موجب پیشرفت نسبی نجوم در میان آن‌ها شده بود.

جمله را تکرار می‌کرد: «ای سرمای پسر سرما بیرون شو! ای که استخوان‌ها را خرد می‌کنی، خارج شو!» پزشکی مصریان با خرافات آمیخته بود؛ مثلاً معتقد بودند برای بند آمدن گریه‌ی بچه باید گرد و غبار روی دیوار را با ساقه خشخاش مخلوط کرد و به بچه خوراند! یا برای درمان بیماری‌ها از خون سوسمار و گوشت برخی حیوانات و گوشت گندیده استفاده می‌کردند. طغیان‌های رود نیل که موجب از بین رفتن

پرسش‌های نمونه

- ۱- چرا مصری‌ها اجساد مردگان را مومیایی می‌کردند؟
- ۲- درباره‌ی اختیارات و وظایف کاهنان در مصر باستان توضیح دهید.
- ۳- به نظر شما چرا از تمدن و فرهنگ مصر باستان در مقایسه با سایر تمدن‌ها و فرهنگ‌های باستانی آثار و اطلاعات بیش‌تری به‌جا مانده است؟
- ۴- درباره‌ی موقعیت زنان در مصر باستان توضیح دهید.

اندیشه و جست‌وجو

- ۱- درباره‌ی مشخصات و ویژگی‌های اهرام بزرگ مصر گزارشی بنویسید.
- ۲- درباره‌ی سرگذشت یکی از فراعنه‌ی بزرگ مصر مطلبی تهیه کنید.
- ۳- از مطالب مربوط به حضرت موسی (ع) در قرآن به چه واقعیت‌هایی درباره‌ی تاریخ مصر باستان می‌توان بی‌برد؟ در این باره مطلبی بنویسید.